

A MARXISTA—LENINISTA FILOZÓFIA TARTALMI STRUKTÚRÁJÁRÓL. II.*

HORVÁTH JÓZSEF

A marxista—leninista filozófia *tartalmi struktúrájának* kimunkálása történeti folyamat, amely elméleti kísérleteknek, hipotézisek kialakításának, eltérő vélemények összecsapásának az útján valósul meg. A klasszikusok, mint láttuk, elsősorban és döntően az új filozófia fő elvi-elméleti tartalmi vonatkozásait, a materializmust és a dialektikát dolgozták ki. Ez sem jelenti azonban azt, hogy e tartalmi elemek és viszonyuk értelmezésében nem folynának (és folyhatnak) további viták. Hiszen Engels is és Lenin is hangsúlyozta, hogy a tudományos materializmus az általános tudományos fejlődésnek megfelelően maga is változik. Egy ilyen változás szükségességének kialakulása tudatosodott az elmúlt évek folyamán a marxista filozófiai gondolkodásban. Közel két évtizede folynak viták világszerte a marxista—leninista filozófia továbbfejlesztésének útjairól. Erőfeszítések történnek, és különböző kísérletek születnek formaváltozásának megvalósítására, tartalmi aspektusainak, oldalainak sokoldalú kimunkálására. Ez a tudományos kísérleti áramlat hozta magával az ontológiai és gyakorlati tartalmi vonatkozások kifejtésére, az ontológiai és ismeretelméleti aspektusok viszonyának feltárására vonatkozó elképzelések és álláspontok sokaságát.

1. A marxista—leninista filozófia *ontológiai vonatkozásainak* feltárására irányuló elméleti tevékenység az 50-es évek közepe táján már több irányban folyik. A probléma felvetésének okai, és a különböző megoldási kísérletek indokolásai eltérőek. V. P. Rozsinnál, amint azt bemutattuk már, a marxista filozófia egy felosztási lehetőségeként vetődik fel. Értelmezésében az ontológia és a gnoszeológia, a mi nómenklatúránk szerint, tárgyi felosztásként nyer jellemzést — az ontológia a természetről, a társadalomról, a külvilágról (az objektív dialektikáról), a gnoszeológia pedig a megismerésről (szubjektív dialektikáról, logikáról) szóló része a marxista—leninista filozófiának. Ennek megfelelően lát el azután ontológiai és gnoszeológiai funkciókat.¹ Más vonatkozásban az ontológiai oldal szükségessége egy egyoldalúság, az úgynevezett gnoszeologizmus leküzdési kísérleteként jelentkezik. E szerint a marxista—leninista filozófia a lét tudománya is és nem szűkíthető le csupán a gondolkodás és a megismerés törvényeire. Tartalmazza a természet materialista magyarázatát, a társadalmi élet materialista kutatása is feladatkörébe tartozik.² Az

*A tanulmány I. része megjelent a „Magyar Filozófiai Szemle” 1974/6. számában. — Szerk.

¹ V. P. Rozsin: „A marxista—leninista filozófia tárgya és struktúrája”, Leningrád 1958, 29—30.

² F. V. Konsztantyinov—P. N. Fedoszejev: A marxista—leninista filozófia alapjainak vizsgálatához; „Voproszi filozofii”, 1960/2, 28.

ontológiai problematika előtérbe kerülése azonban az anyag fogalmának, az anyag – tudat viszonyának értelmezése körüli vitáknak köszönhető.³ Ez vonta maga után a többi kategória ontológiai vonatkozásainak, egyes szerzőknél a kategóriák ontológiai csoportjának kidolgozására irányuló törekvéseket, és további inspirációkat adott az ilyen irányú rendszertani fejtegetéseknek. Így például Zweiling (NDK) már 1958-ban arról ír, hogy a gnoszeológia mellett az ontológia „az anyagi lét összefüggéseinek tudománya”. Tugarinov 1962-ben azt hangsúlyozza, hogy az ontológia az anyag fogalmának egyik tartalmi oldala, aspektusa.

A mai helyzetet véve alapul a viták tengelyébe két egymással szorosan összefüggő kérdés került: 1. az ontológia a marxista – leninista filozófia tárgyi „részének”, vagy csupán tartalmi „oldalának” tekintendő; 2. az ontológia diszciplinárisan is elkülöníthető egysége, vagy csupán egyik vizsgálódási aspektusa a marxista – leninista filozófiának. A probléma tehát röviden fogalmazva az, hogy *mit jelent a marxista – leninista filozófián belül, az „ontológia”?*

A Grúz Tudományos Akadémia kiadásában 1973-ban megjelent cikkgyűjtemény erre a kérdésre kíván választ adni. A ma létező *egyik* karakterisztikus álláspontot Sz. S. Avalianyí fejt ki. Szerinte az „ontológia” a marxizmus *önálló tárgykörrel* rendelkező, specifikus filozófiai *diszciplínája*. Specifikuma, olyan filozófiai diszciplínáktól eltérően, mint az ismeretelmélet vagy a történelmi materializmus, abban van, hogy a legáltalánosabb és mint ilyen a marxista filozófiai diszciplínák „magva”, „szíve”, a marxizmus „philosophia primá”-ja.⁴ Az ontológia tárgya a lét mint olyan, pontosabban a lét legáltalánosabb lényege, a végső, az egyetemes, a szubsztanciális lényeg. Ennek megfelelően az ontológia a szubsztanciáról szóló tanítás. Mivel pedig a dialektikus materializmusban az anyag a szubsztancia, a marxista ontológia mindenképp az anyagról szóló tudomány. Az ontológia tárgyának további részei még: a filozófia alapkérdése, a valóság legáltalánosabb anyagi és ideális törvényei.⁵ A magyar filozófiai irodalomban tudomásom szerint a 60-as évek második felében Lukács György vetette fel a marxista filozófia általános ontológiájának problémáját és monográfiát írt a társadalom ontológiájáról. Az eddig kiadott részletek alapján azonban nem vállalkozhatunk álláspontja *rendszertani* lényegének megítélésére.⁶

A *másik*, ettől gyökeresen eltérő nézettel talán a leghatározottabban P. V. Kopnyin posztumusz munkájában találkozunk. „Ez idő szerint – írja – két-féle változatban is kísérleteznek egy tudományos, marxista ontológia megalkotásával, vagy az általában vett létről szóló tanításként, vagy az ember társadalmi létének filozófiai értelmezéseként (a társadalmi lét ontológiája-

³ E viták az NDK-ban már 1952-ben (V. Stern), Lengyelországban 1954-ben (H. Eilstein), a Szovjetunióban 1956-ban (V. P. Tugarinov) megkezdődtek. Magyar szerzők is felvetették a problémát. Így pl. Sipos J. (1960), Horváth J. (1962), Földesi T. (1963).

⁴ Sz. S. Avalianyí: A marxista filozófia tárgya; „A filozófia tárgya”, Tbiliszi 1973, 45.

⁵ I. m. 30., 38–39., 40., 43–44.

⁶ Nem itt térünk ki Lukács György tanítványai egy részének úgynevezett társadalom-ontológiai koncepciójára. Megítélésünk alapján felfogásuk lényegében leszűkített ontológiai értelmezés, melynek valóságos lényege a marxista filozófia gyakorlati oldalának magyarázatával kapcsolatos. Ezért ott elemezzük. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy míg Lukács Györgyre a klasszikus német filozófia (elsősorban Hegel) hagyományai, valamint N. Hartmann ontológiája hatott, addig e tanítványok a mai szubjektív idealista polgári antropológiák, élet- és gyakorlati filozófiák hatása alá kerültek.

ként) képzelik el.”⁷ „Ezek a kísérletek eddig nem jártak sikerrel. Véleményünk szerint erre a jövőben sem számíthatnak, kudarcra van ítélve minden olyan elképzelés, mely szerint bármiféle marxista ontológia mint önálló tudomány vagy annak önálló része lehetséges. . .”⁸

Megállapítható, hogy a marxista filozófusok többsége ma már elismerte az ontológiai vonatkozások feltárásának lehetőségét és szükségszerűségét a dialektikus materializmuson belül. Arról azonban, hogy ez mit jelent, vagy mit fejezhet ki, már igen eltérőek a vélemények. Megítélésünk szerint ennek legtöbb esetben az az oka, hogy a szerzők az *ontológiai aspektusnak* csak egy-egy mozzanatát emelik ki, nem törekedve a pontosabb és átfogóbb körülhatárolásra. Természetesen előfordulnak hibás értelmezések is, melyek mint látni fogjuk legtöbbször a „*lét*” kategória homályos vagy kifejezetten helytelen értelmezésével és használatával vannak összefüggésben.

Az egyik, és talán a legtöbbször előforduló meghatározás szerint „az ontológiai aspektus a *lét legáltalánosabb vonásait* fejezi ki”, „a valóság legáltalánosabb oldalainak és kapcsolatainak a tükröződése a kategóriákban”.⁹ Ebből szinte evidensen adódik, hogy a *dialektika* fejezi ki legjobban a marxista—leninista filozófia ontológiai vonatkozását, hiszen törvényei átfogják az egész „*léte*”, az anyagi és tudati, objektív és szubjektív valóság egészét. Ennek alapján előfordul az irodalomban az a nézet is, miszerint az anyag fogalma esetében nem beszélhetünk ontológiai aspektusról (meghatározó jegyei ugyanis a tudatra nem vonatkoznak).¹⁰ Egy időben elterjedté vált az az álláspont, mely levőn, léten „minden létező legfőbb nemét” érti, amely fajként tartalmazza az anyagot is és a szellemet is.¹¹ Ilyen alapon azután több olyan kategóriarendszer készült, melyben a kiindulópont a „*lét*” kategóriája. Emellett „az ontológiai vonatkozást” kitüntetett mozzanatként említik meg, mivel itt olyan megközelítésről van szó, melynek során a *valóságot önmagában* (tehát ahogyan van, létezik) vizsgáljuk.¹² T. J. Ojzerman — és mások, mint pl. az idézett Avalianyí — mindezt kiegészíti azzal, hogy az ontológiai megközelítés „a *létező lényegének*, természetének a kérdése. Amikor azt kérdezik: mi a világ? Mi a létező?”¹³ Egy másik, szintén eléggé elterjedt nézet az ontológiai aspektust a filozófia alapkérdése, pontosabban az anyag—tudat viszony egyik oldalának tekinti, melyben e viszony történeti oldalának materialista és dialektikus felfogása fejeződik ki. A „világnézet (ontológia) — írja M. F. Vorobjov — elválaszthatatlan az anyag—tudat viszonyának kérdésétől, nem egyéb, mint e viszony történeti oldalának” kifejtése.¹⁴ Itt már láthatóvá válik az ontológiai vonatkozások bizonyos *tematikus* körülhatárolása (mely ha közvetett módon is, de tárgyi meghatározottságra is utal). Vorobjov „kétségtelenül ontológiai problémát” lát a világ egységének kérdésében.¹⁵ Ojzerman a szellemi—anyagi reláció

⁷ P. Kopnyin: „Dialektika, logika, tudomány”, Kossuth 1974, 53.

⁸ Uo. 54.

⁹ A. P. Septulin: „A dialektika kategóriáinak rendszere”, Moszkva 1967, 80.

¹⁰ Lásd erről Hans Klotz: Ist die Energie Materie? Bemerkungen zu einem alten Problem; DZfPh. 1959/2, 311., illetve G. Redlow: Ist die Anerkennung der Leninschen philosophischen Bestimmung der Materie Dogmatismus; DZfPh. 1964/5, 592.

¹¹ Lásd I. Sz. Kuzmin: „Az ontológiai kategóriák rendszere”, Irkutszk 1958.

¹² Az előbb említett jegy mellett Septulin ezt a mozzanatot is megemlíti; i. m. 102.

¹³ T. Ojzerman: „A főbb filozófiai irányzatok történetéhez”, Kossuth 1973, 68.

¹⁴ M. F. Vorobjov: Az anyag és a tudat kategóriája a marxista dialektikus logikában; „Dialektikus materializmus szakosító szemelvénygyűjtemény”, Kossuth 1967, 59.

¹⁵ Uo. 62.

objektív, tudatunktól függetlenül létező viszonyát a filozófia alapkérdésének ontológiai oldalaként jelöli meg.¹⁶ Mások evidensnek tekintik — Engelsre hivatkozva —, hogy a filozófia alapkérdésének első oldala ontológiai, a második ismeretelméleti problematikát fejez ki.¹⁷

A materializmus és a dialektika esetében olyan tartalmi oldalakról volt szó, melyek tematikusan is elkülöníthetők és kimutatható tárgyi megalapozottságuk. Amennyiben az ontológiai vonatkozásokat a marxista — leninista filozófia tartalmi oldalának tekintjük, analóg módon járhatunk el. Fel kell tárunk e tartalom tematikáját, be kell mutatnunk tárgyi megalapozottságát. Mint látni fogjuk mindkét esetben bizonyos problémák adódnak.

A fentebb idézett szerzők az ontológiai tartalmi vonatkozásokról szólva kivétel nélkül olyan tételeket (a világ egysége, az anyag — tudat viszony, az egyetemes törvények stb.) említettek, amelyek a materializmus vagy a dialektika tartalmi problémaköréinél is szerepelnek. A nehézséget csak fokozza az az irodalomban igen gyakran szereplő megszorítás, miszerint minden filozófiai megközelítésnek az anyag — tudat viszonyból kell kiindulnia. Az adódó nehézségek a következőkkel háríthatók el. Először is a marxista — leninista filozófia „ontológiája” materialista és dialektikus. Azt kell tehát mondanunk, hogy az ontológiai vonatkozásokat kifejező tételek ebben az esetben csak dialektikusak és materialisták lehetnek. A materializmus és a dialektika, mint a marxista — leninista filozófia alapvető elvi tartalmának kifejezői, átfogják egészét, és minden egyéb tartalmi vonatkozását. Másodsor, a materializmus és a dialektika által feltárt kategóriák, tételek stb. tartalma, e másik tartalmi felosztási síkot véve, nem merül ki az ontológiai vonatkozásokban. Tartalmazza még az ismeretelméleti és gyakorlati oldalakat is. Ez nemcsak a filozófia alapkérdésére, hanem olyan tételekre is vonatkozik, mint a világ anyagi egysége, a mozgás egyetemesége, az anyag és a mozgás elválaszthatatlansága stb. Harmadsor, ebből adódik az a feladat, hogy a dialektikus materializmus elveinek, tételeinek és kategóriáinak ontológiai vonatkozásokat kifejező oldalait precízebben kell megadni, pontosabban kell körülhatárolni. Ennek érdekében mindenkéltől azokat a meghatározásokat kell kritikai elemzés tárgyává tenni, amelyekben az „ontológia”, az ontológiai aspektus „a lét legáltalánosabb vonásait”, a „létező lényegét” stb. fejezik ki. Az ilyen értelmezések — mint láttuk — óhatatlanul vezetnek vagy vezethetnek ahhoz a már kifejezetten „metafizikai” felfogáshoz, miszerint az „ontológia” olyan önálló marxista filozófiai diszciplína, melynek tárgya a lét végső, abszolút lényege. Ennek következményeként adódik azután az a konklúzió, hogy a dialektikus materializmus mint a lét legáltalánosabb vonásairól és törvényeiről szóló tudomány a marxista — leninista filozófia ontológiája.¹⁸ Kritikai analízisünk első feladata tehát a „lét” kategóriájának vizsgálata.

A klasszikusok a lét fogalmát igen gyakran használják a „külső világ”, az „anyag”, az „objektív valóság”, a „társadalom anyagi élete”, „az emberek anyagi életviszonyai” szinonimájaként. Ennek elsősorban filozófiatörténeti okai vannak. Az ilyen értelmezés következményei a marxista filozófiai iroda-

¹⁶ I. m. 68.

¹⁷ O. N. Dzsugeli: Az ismeretelmélet tárgyról; „A filozófia tárgyról”, Tbiliszi 1973, 64 — 65.

¹⁸ Ilyen nézetet fejtett ki a már idézett I. Sz. Kuzmin. Lásd: „Dialektikus materializmus szakosító szemelvénygyűjtemény”, 64.

lomban mindmáig használatos formulák — „a lét és a tudat”, „a társadalmi lét és a társadalmi tudat” viszonya stb. Ilyen tartalmi értelmezésben azonban a „lét” fogalma nem azonosítható az ontológiai problematikával, hiszen itt a materializmus általános tartalmi síkját kifejező területről van szó.¹⁹ A lét (és vele egy sorban a létezés, létező) kategóriájának azonban van egy általánosabb és a filozófia történetében — már a görög filozófiában is — használt tartalmi értelmezése.²⁰ A lét ebben az általános értelmében véve nem jelent és nem is jelenthet mást, mint azt, hogy a tárgyak, jelenségek vannak.²¹ A „tisztá lét” fogalma rossz absztrakció és mint pl. Vorobjov rámutat „megismerő értéke zérussal egyenlő”.²² A „létből általában” — mint ezt Narszkij és Ojzerman is megjegyzi — semmiféle meghatározott léthez nem juthatunk.²³ A lét, létezés nem alany, hanem állítmány. A lét nem általános, a dolgoktól elválasztható fogalom. A lét mindig valaminek a léte, egy azzal, ami létezik. Önmagában nem jellemez és nem is jellemezhető. Az olyan kijelentések tehát, mint „a lét egyetemes vonásai”, „a lét lényege” stb. értelmetlenek. *Az ontológia ebben az értelemben tehát nem „lét”-elmélet.* A marxizmusnak nincs és nem is lehet a létet mint tárgykört vizsgáló filozófiai diszciplínája. Ez egyébként egyenes következménye a régi értelemben vett filozófia leküzdésének, melyre Engels Dühring-kritikájában, Lenin pedig az empiriokriticistákkal folytatott polémiája során közvetlenül is kitér.²⁴ Dühring első és kiinduló filozófiai diszciplínának a „létezés alapformáiról” szóló tudást, „minden létezés alapelveinek” tanát tekinti. Ezeknek az alapelveknek a természetre és az emberre történő alkalmazása révén kapja meg a természetfilozófiát és az emberről szóló tant.²⁵ Engels reflexiójának kiindulópontja a következő: „Ha a világszkepszistust nem a fejből, hanem csupán a fej közvetítésével a valóságos világból vezetjük le . . . akkor ehhez nem filozófiára, hanem pozitív ismeretekre van szükségünk a világról . . . és amit ennek során kapunk, az ugyancsak nem filozófia, hanem pozitív tudomány.”²⁶ Más szóval az új filozófia *kiindulópontját* a szaktudományok valóságos eredményei alkotják. Az új filozófia nem a létről, hanem a természet és a társadalom konkrét és valóságos jelenségeinek és folyamatainak egységéről ad átfogó, tudományos világnézetet.

Mindez természetesen nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a „létezés” problémája tudományos kutatás tárgya legyen, és ennek kapcsán helye lehessen

¹⁹ Ebben a dimenzióban felvetődhet például egy olyan tárgyinak tekinthető felosztás, mely anyag-elméletet és tudat-elméletet különböztet meg. Ez azonban egyrészt nem tekinthető diszciplináris felosztásnak, hiszen az „elmélet” a „diszciplinától” eltérő „terjedelmű és tartalmú” egysége (elemje) egy tudománynak. Másrészt, mint ezt már többször hangsúlyoztuk az anyag-elmélet nem azonosítható az ontológiával.

²⁰ Meg kell itt jegyeznünk, hogy a „lét” fogalma leggyakrabban az idealista filozófiák manipulációinak eszköze. Feuerbachnak erről igen szép gondolatai vannak. A XX. században elsősorban az úgynevezett harmadikutas törekvések egyik fő eszköze mind a szubjektív (pl. egzisztencializmus), mind az objektív (pl. N. Hartmann „kritikai elmélete”) idealizmusban.

²¹ Lásd Engels: Anti-Dühring; MEM 20, Kossuth, Budapest 1974, 46.

²² „Dialektikus materializmus szakosító szemelvénygyűjtemény”, 62.

²³ Lásd: „A dialektikus materializmus ismeretelméletének jelenkori problémái”, I Moszkva 1970, 31.

²⁴ „Úgy, úgy — írja Lenin — Sz. Szuvorov újra felfedezte „a lét általános elméletét”, miután a filozófiai skolasztika számos képviselője már — ki tudja hányadszor — a legkülönbözőbb formákban felfedezte.” Lenin Összes Művei 18, Kossuth 1964, 314.

²⁵ Lásd MEM 20, 37.

²⁶ Uo. 39.

a filozófiai analízisnek is. Azonban ebben az esetben sem pusztán a „létezés”-ről, hanem *valamilyen jelenség* létezésének a kérdéséről van szó. Felvetődhet valami létének vagy létezési lehetőségének a kérdése (pl. a fizikában az a probléma, hogy léteznek-e kvarkok, vagy a kozmológiában az úgynevezett anti-világok létezésének a realitása). Leggyakrabban azonban egy dolog, jelenség vagy törvény stb. esetében az a probléma kerül előtérbe, hogy *hogyan* létezik, milyen létezésének *módja, formája*. Ilyen értelemben beszélünk például a mozgásról mint az anyag *létezési módjáról*. Az előtérben levő kérdés itt sem közvetlenül a létezés, hanem az *adott dolog, jelenség* létezésének *módja, formája*. Pusztán a dolog *létéből* nem juthatunk el létének *módjához*. Ehhez a dolgot magát, konkrét meghatározottságait kell tanulmányoznunk. Valamely konkrét jelenség létezésének (pl. időbeli vagy lehetőség szerinti) jellemzőit is e konkrét jelenség egyéb tulajdonságai határozzák meg. Ennek megfelelően nem a létnek, a létezők totalitásának van ilyen vagy olyan, anyagi vagy tudati, természeti vagy emberi lényege. Tudományosan a *fizikai* létezők, a *biológiai* létezők lényegének, a *természeti és társadalmi* létezők lényegének a kérdése vetődik fel. Még precízebbek leszünk, ha ezekben az esetekben sem „létezőkről”, hanem konkrét tárgyokról, jelenségekről és folyamatokról beszélünk.

Mindezeket figyelembe véve hogyan határozhatjuk meg akkor a marxista—leninista filozófia ontológiai oldalának tartalmi specifikumait és tárgyi alapját?

A többé-kevésbé kimerítő válasz erre a kérdésre csak az ismeretelméleti és gyakorlati oldalak vizsgálata után, illetve alapján adható meg. Az „ontológiai” ugyanis az „ismeretelméletitől” és a „gyakorlatitól” eltérőt fejez ki. Legáltalánosabb megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a vizsgálódás ontológiai aspektusa esetén a természet és a társadalom, az anyag és a tudat jelenségeit *önmagukban* és nem mint ismereteink, valamint gyakorlati tevékenységünk tárgyait vizsgáljuk. Ez azt is jelenti, hogy az ismeret is, és a gyakorlat is, önmagában vett meghatározásai révén ontológiai vizsgálódások tárgya lehet. Az ontológiai tartalmi oldal tárgyi alapját a dolgok, folyamataik, összefüggéseik és törvényszerűségeik immanens meghatározottságai alkotják. A marxista—leninista filozófia tételeinek és kategóriáinak ontológiai oldalában tehát a természeti és társadalmi, anyagi és eszmei dolgok, jelenségek és folyamatok *immanens meghatározottságai* fejeződnek ki. Ezért lehet indokolt az a kijelentés, miszerint az ontológiai megközelítésben a jelenségeket úgy vizsgáljuk, ahogy vannak (léteznek). Az ontológiai tartalmat kifejező közös jegyet azonban nem a van, a lét adja. A hangsúly ebben a formulában is a hogyanra kerül. Az ontológiai analízis éppen arra a kérdésre kíván válaszolni, *hogyan* léteznek önmagukban a jelenségek, *melyek* konkrét meghatározottságaik és *milyen* közös vonásokat fejeznek ki. Egy dolog ugyanis egy tárgy létének, létezésének felderítése, és más dolog annak a megállapítása, hogy milyen maga a létező tárgy. Ezt pedig csak az adott tárgy (és nem léte) konkrét elemzése tárhatja fel. Az ontológiai vizsgálódás tehát a konkrétból indul ki, a kutatás filozófiai szintjén pedig a konkrét sokféleség legáltalánosabb, lényegi jellemzőinek a feltárása kerül a figyelem középpontjába.

Az ontológiai vonatkozások adott meghatározása rávilágít az elsődleges tartalmi dimenzióval, a materializmussal és a dialektikával való szoros egységére. A materializmus alapvető módszertani követelményei, az objektivitás szükségszerűvé teszik a marxista—leninista filozófia ontológiai oldalának létezését. Ugyanakkor a következetesen és tudományosan végigvitt ontológiai analízis szükségképpen elvezet a materializmushoz (és a dialektikához). Az

ontológiai oldal vázolt jellemzése továbbá egyértelműen bemutatja, hogy miért nem lehetséges a marxista—leninista filozófiában az ontológia tárgyi felosztást kifejező önálló filozófiai diszciplína. Végezetül ez az értelmezés rávilágít az ontológiai oldal viszonylagos jellegére, kiegészítésének, az ismeretelméleti és a gyakorlati vonatkozások bevezetésének szükségességére.

2. A marxista—leninista filozófiai irodalmat tanulmányozva az „ismeretelmélet”, az „ismeretelméleti aspektus” esetében az „ontológiai” vonatkozások helyzetétől meglehetősen eltérő kép tárul elénk. Ezt az összehasonlítási dimenziót véve megállapítható, hogy az ismeretelméleti kutatások kitüntetett helyet foglalnak el, és előtérben vannak. Cikkgyűjtemények és monográfiák sokasága jelent és jelenik meg a természettudományok ismeretelméleti problémái tárgyköréből. Gyakoriak az ismeretelméletet külön tárgyaló monográfiák, melyekben a dialektikus materializmusnak a megismeréssel foglalkozó része önálló tematikus kifejtésben szerepel. Mind a mai napig meg-megújuló törekvésként jelentkezik a marxizmus általános filozófiájának ismeretelméletre szűkítése.²⁷ Mi az oka mindennek? E helyzet kialakulásának és tartós fennmaradásának többféle oka is van. Alapvető és meghatározó szerepet játszik itt a tudományos-technikai forradalom. A tudományos kutatásban bekövetkező, forradalmi nevezhető változások a tudományos megismerést új és új problémák elé állítják. A kutatási módszerek gyors kibővülése és átalakulása elégtelenné teszi számos ismeretelméleti kérdés hagyományos tárgyalását. Azt lehetne mondani, hogy a 40-es és 50-es évek során bekövetkezett lemaradást a marxista filozófia ezeken — az ismeretelméleti kutatások területén — szüntette meg a leggyorsabban. Ezt segítette a klasszikus hagyaték teljesebb előtérbe kerülése. Így sokoldalúan kibontakozik Lenin filozófiai hagyatékának széles körű feldolgozása, az általa megjelölt kutatási témakörök kidolgozásának, programok megvalósításának munkája. Megítélésünk szerint ez az oka annak, hogy az ismeretelméleti vizsgálatoknak a marxista—leninista filozófia egy másik, az ontológiai, ismeretelméleti, gyakorlati vonatkozásoktól eltérő tartalmi dimenziója került előtérbe, nevezetesen a dialektika, logika és ismeretelmélet egységének a problémaköre. Meg kell jegyeznünk, hogy ez is adott bizonyos lehetőség-szférát az ontológiai vonatkozások felvetésére. Egyrészt a dialektika átfogó értelmezése nem nélkülözheti az ontológiai oldalt. Másrészt a dialektikus logika — mint Vorobjov írja — „ontológiai”, világnézeti logika”.²⁸ Ez teljesen egybevág Lenin következő megállapításával: „A logika nem a gondolkodás külső formáiról, hanem minden anyagi, természeti és szellemi dolog’ fejlődéstörvényeiről, vagyis a világ egész konkrét tartalmának és megismerésének fejlődéstörvényeiről szóló tan.”²⁹

Nem hallgathatjuk el azonban az ismeretelméleti problémák előtérbe kerülésénél a neopozitivizmus inspiráló hatását és ezzel együtt befolyásának több negatív következményét sem. A marxista filozófián belül jelentkező egyoldalú „gnoszeologizmus”, sőt egyes esetekben „logicizmus” nagymértékben az ilyen jellegű behatásokra, a mai polgári filozófia „eredményei” kritikátlan átvételére vezethető vissza. Meg kell végül azt is említenünk, hogy a marxista filozófusok

²⁷ Így például A. M. Minaszjan „Dialektikus materializmus” c. könyvében (Rosztov 1972) fellep a filozófia tárgyának hagyományos felfogása ellen, szerinte ugyanis a marxista filozófia „arról szóló tudomány, hogy hogyan keletkezik és fejlődik az új tudás”. (40.)

²⁸ Lásd: „Dialektikus materializmus szakosító szemelvénygyűjtemény”, 62.

²⁹ Lenin Összes Művei 29, Kossuth 1972, 76.

jelentős hányadát az elkövetett hibáktól, illetve visszatérésüktől való félelem vezette a kutatások ilyen területeire. A „világnézeti dogmatizmustól” történő elrettenés következményeként jelentkezik az a még ma is hangoztatott nézet, hogy az ontológiai, általános világnézeti kutatások szükségszerűen vezetnek spekulációhoz, az ontológia pedig a régi materializmushoz, a naturalizmushoz történő visszatérést jelent. Azt már jeleztük, hogy az ontológiai vonatkozások kidolgozására irányuló törekvések részben az egyoldalú gnoszeologizálás kritikai leküzdését és egyben a marxista—leninista filozófia *általános világnézeti jellegének* védelmét is szolgálták, illetve szolgálják. Nem tekinthető tehát véletlennek az egyes szerzőknél található következő formula: „a világnézet (,ontológia’)”.³⁰ Ez arra az összefüggésre utal, mely a marxista—leninista filozófia ontológiai oldala és általános világnézeti jellege között van. Természetesen egyoldalú lenne az ontológiai oldal abszolutizálása, és valóban dogmatikus (,metafizikai”) világnézeti felfogáshoz vezetne. Jogos tehát például A. P. Septulin egyes kategóriarendszerekről adott következő megjegyzése: a kategóriák kölcsönhatásának problémáját nem lehet kizárólag ontológiai oldalról vizsgálni, figyelembe kell venni, hogy az adott kategóriák egyben a megismerés fejlődésének az eredményei.³¹

Az eddig elmondottak nélkül is belátható lenne a következő egyszerű reláció — az „ontológiai” egy adott értelmezése meghatározza az „ismeretelméleti” ilyen vagy olyan felfogását, és bizonyos keretek között ennek a fordítottja is fennáll. E reláció konkrét tartalma természetesen sokféle lehet. Az „ontologizmus” és a „gnoszeologizmus” szélsőséges egyoldalúságaitól eltekintve, az ismeretelmélet esetében fő kérdéssé jellege és rendszertani elhelyezése kerül.

Sz. S. Avaliany az ismeretelméletet, az ontológiától — mely a legáltalánosabb filozófiai diszciplína — eltérően, különös jellegű önálló filozófiai diszciplínának tekinti, melynek tárgykörét a megismerés általános törvényei alkotják.³² O. N. Dzsugeli a gnoszeológiát ontológiai előzményekre alapozott önálló filozófiai diszciplínának tekinti. Meghatározása szerint az ismeretelmélet „a tudat tartalmának lényegét, kialakulásának és fejlődésének törvényszerűségeit tanulmányozza”.³³ E definíció rávilágít egy széles körben is észlelhető úgynevezett probléma (vagy fogalom) csúsztatásra. Itt ugyanis nem az ismeretelmélet, hanem a tudat-elmélet tárgyköre nyer jellemzést. Emlékeztetünk arra, hogy a marxista—leninista filozófia egy-egy elmélete (,elméleti része”) nem keverendő össze diszciplináris részével. Így tehát az ismeretelmélet viszonylagosan elkülönített vizsgálatának a lehetősége, problematikájának specifikus körülhatárolása még egyáltalán nem indokolja és nem bizonyítja önálló diszciplináris jellegét. Így például M. F. Vorobjov amikor az ismeretelméletet a „megismerés forrásairól, formáiról és mozgástörvényeiről szóló tanítás”-ként határozza meg, nem gondol diszciplináris elkülönítésére.³⁴ Azok a jellemzések, amelyek az ismeretelméletéről szólva az anyag—tudat viszony egyik oldaláról, a szubjektív dialektikáról, a megismerés törvényeiről stb. beszélnek, tulajdonképpen a marxista—leninista filozófia ismeretelméleti-tartalmi vonatkozásainak tárgyi alapjára utalnak.³⁵

³⁰ Így pl. M. F. Vorobjovnál, i. m. 59.

³¹ Septulin, i. m. 80.

³² „A filozófia tárgyaról”, Tbiliszi 1973, 45.

³³ Uo. 71.

³⁴ „Dialektikus materializmus szakosító szemelvénygyűjtemény”, 58.

³⁵ Ez fejeződik ki a fentebb idézett Vorobjov-féle definícióban, Dzsugeli azon megállapí-

Azokkal a szerzőkkel értünk egyet, akik az ismeretelméletet nem tekintik a marxista—leninista filozófia tárgyi felosztás alapján elkülöníthető különös szintű filozófiai diszciplínájának, csupán az ontológiai oldallal egy dimenzióba tartozó tartalmi oldalként, aspektusként értelmezik. Ez a tartalmi oldal tárgyilag megalapozott, és ez a tárgyi alap valóban nem más, mint az anyag—tudat viszony, a dialektika meghatározott vonásai. Mint *tartalmi oldalnak* specifikumát azonban *tematikai* jellemzőinek, megközelítési, *vizsgálódási módjának* sajátosságaiban kell keresnünk. Erre vonatkozóan is tekintélyes anyagot halmozott fel az irodalom. V. Sz. Lutáj az ismeretelméleti problematika lényegét: „a megismerés tárgyának és képzeiteinknek a viszonyában” látja.³⁶ I. Narszkij és T. Ojzerman közös írásukban a filozófia alapkérdése második oldalaként jellemezve az ismeretelméleti problémákat, a következő tematikus kérdéseket fogalmazza meg: „Hogy viszonyul a tudat a léthez, a környező világhoz? Képesek vagyunk-e megismerni a létet, vagy pedig a világ elvileg megismerhetetlen? Itt nem a külvilág lényegéről, hanem megismeréséről van szó.”³⁷ A szerzők egy része ezen túlmenően arra is rámutatott, hogy a filozófia alapkérdésének első oldala is tartalmaz ismeretelméleti vonatkozásokat. Az anyag elsődlegességének és a tudat másodlagosságának ismeretelméleti vonatkozása — írja Vorobjov — „az anyag—tudathoz és a tudat—anyaghoz” való viszonyának az az oldala, amelyben „a tudat által visszatükrözött anyag és az anyagot visszatükröző tudat” viszonya fejeződik ki.³⁸ Egyet kell értenünk ezzel a gondolattal, sőt még tovább is kell mennünk. A filozófia alapvető kérdése esetében Lenin az első oldal ismeretelméleti vonatkozásait vizsgálva, az ontológiai alapokat kiemelve bírálta a szubjektív idealizmus anyag- és tudat-felfogását. Az alapkérdés második oldalánál az ismeretelméleti vonatkozások kerülnek előtérbe, az ismeretelméleti tematika dominál, amint ezt Engels kiemeli,³⁹ és Lenin is hangsúlyozza. Azonban ez az „oldal” sem mentes ontológiai aspektusoktól. Amennyiben abból a feltételezésből indulunk ki, hogy a dialektikus materializmus minden kategóriájának és tételének szükségképpen megvan az ismeretelméleti oldala, akkor az „ismeretelméleti vonatkozás, aspektus” specifikumát olyan módon kell körülhatárolni (szűkíteni), hogy legáltalánosabb legátfogóbb mozzanata vagy mozzanatai kerüljenek előtérbe.

A marxista—leninista filozófia ismeretelméleti oldalának, ismeretelméleti aspektusának közelebbi meghatározását annak a megismertléssel kezdjük, hogy a marxizmus filozófiájának ez a tartalmi mozzanata nem azonos sem a tudat-elmélettel, sem az „ismeretelmélettel”. Ez utóbbiak — bár azonosságuk mellett eltérő dimenziót, nagyságrendet fejeznek ki — elsősorban tárgyi felosztáson alapuló „részei” filozófiáinknak. Más szóval, a dialektikus materializ-

tásban, hogy az ismeretelmélet lényegében a filozófia alapkérdésének második oldala (i. m. 64.), vagy Ojzerman fejtegetéseiben (lásd: „A főbb filozófiai irányzatok történetéhez”, Kossuth 1973, második fejezet. 3, 4. pont.)

³⁶ V. Sz. Lutáj: „A dialektikus materializmus rendszerének felépítési módszeréről”, Kijev 1970, 129.

³⁷ „A dialektikus materializmus ismeretelméletének jelenkori problémái”, Moszkva 1970, 45—46.

³⁸ „Dialektikus materializmus szakosító szemelvénygyűjtemény”, 58.

³⁹ A félreértések elkerülése érdekében külön is ki kell emelnünk azt a tényt, hogy Engels a filozófia alapvető kérdésének két oldalát nem az ontológiai és gnoszeológiai vonatkozások felosztásának elve alapján különbözteti meg. Megközelítési módja — ez egész műve jellegeből adódik — a materializmus és az idealizmus pontos elkülönítésének és meghatározásának a szempontjait követi, és tárgyalási módja filozófiatörténeti jellegű.

musnak mint filozófiai diszciplínának olyan viszonylagosan elkülöníthető elemei, amelyek egy-egy tárgyi oldalának elméleti kifejtését adják. Kapcsolatuk elméletek viszonya egy adott diszciplínán belül. Mint elmélet-egységek szubordinációt alkotnak. Nincs dialektikus materialista tudat-elmélet, anyag-elmélet nélkül. Az „ismeretelmélet” a nála általánosabb tudat-elméletre (közvetlenül a tükrözés-elméletre) épül, és így tudományos kifejtése elképzelhetetlen az anyag-elmélet nélkül.⁴⁰ Az ontológiai aspektussal egy síkban levő „ismeretelméleti aspektus” ettől eltérő, tartalmi rendszertani vonatkozást fejez ki.

Az *ismeretelméleti aspektus* esetében, az ontológiaiától eltérően, abból indulunk ki, hogy az anyag, a tudat, a jelenség, lényeg, ok stb. a megismerés kategóriái, és mint ilyenek ismereteink történeti fejlődésének lépcsőfokai. Ugyanez elmondható a marxista filozófia tételeire, elméleteire vonatkozóan is. Lenin a marxista filozófiának ezt az ismeretelméleti tartalmi oldalát számtalan esetben kiemeli, aláhuzza. Mind a jelenségek világa, mind a magában való világ — írja — „a természet emberi megismerésének *mozzanatai*, lépcsőfokai, *változásai* vagy elmélyülései”.⁴¹ A törvény fogalma „*egyik* lépcsőfoka a világfolyamatban levő *egység* és *összefüggés*, kölcsönös függés és teljesség emberi megismerésének”.⁴² A szubsztancia „fontos lépcsőfok a természet és az *anyag* emberi megismerésének fejlődési folyamatában”.⁴³ Általánosabb formában mindezt így summázza: „Az ember előtt ott van a természeti jelenségek *hálója* . . . A tudatos ember kiemeli magát, a kategóriák a kiemelkedésnek, vagyis a világ megismerésének lépcsőfokai, a háló csomópontjai. . .”⁴⁴

A marxista—leninista filozófia tartalmában a tárgyak, jelenségek, folyamatok és törvényszerűségek immanens meghatározottságai (vagyis az ontológiai vonatkozások) nem egyszerre, tisztán, hanem a megismerés történeti eredményeként, fokozatosan fejeződnek ki. Más szóval *világképünk* nemcsak a valóság tárgyainak, jelenségeinek, folyamatainak és törvényeinek jellegétől, hanem *megismerésünk módjától, adott szintjétől, általános sajátosságaitól is függ*. Milyen következményekkel jár ez? Az *egyik* ilyen következmény ismereteink *megközelítő, viszonylagos* jellege. Minden dolog összefüggésének, az okok összekapcsolódásának eszméje — jegyzi meg Lenin — már évezredekkel ezelőtt megszületett, de az emberi gondolkodás történetében igen sokféleképpen értelmezték, fogták fel ezt az eszmét.⁴⁵ „Az ember nem tudja átfogni = visszatükrözni = lemásolni az *egész* természetet teljességgel, „közvetlen totalitásában”, csak *örökké* közeledni tud hozzá, elvonatkoztatások, fogalmak, törvények, tudományos világkép stb., stb. alkotásával.”⁴⁶ Az igazság folyamat és „a megismerés első *lépcsőfoka*, mozzanata, kezdete, megközelítése, annak végessége . . . és szubjektivitása. . .”⁴⁷ Ebből adódik azután az, hogy szubjektív mozzanatok

⁴⁰ A marxista filozófia materialista és így anti-metafizikai jellegéből következik, hogy az „ismeretelmélet” mint az általánosabb tudat-elmélet „része”, nem az „ontológia”, hanem az anyag-elmélet „párja”. A marxizmus filozófiájának fejlettségét, tartalmi gazdagodását mutatja az, hogy egy-egy része, eleme viszonylagosan önálló elméleti kifejtést nyerhet.

⁴¹ Lenin Összes Művei 29, 125.

⁴² Uo. 123.

⁴³ Uo. 130.

⁴⁴ Uo. 76.

⁴⁵ V. ö. uo. 289.

⁴⁶ Uo. 149.

⁴⁷ Uo. 170.

kerülnek a kategóriák és törvények tartalmába. „Az emberi fogalmak elvontságukban, elszakítottságukban szubjektívak. . .”⁴⁸ Világképünknek ezeket az ismeretelméleti aspektusból adódó viszonylagos, megközelítő jellegét, szubjektív mozzanatait abszolútizálja az agnoszticizmus, a szubjektív idealizmus, és ennek alapján egy szubjektivista ontológiát („csak ismereteink világa létezik”, „létezni annyi, mint érzékeltetni”) alkot. *Másik* következménye annak, hogy világképünk megismerésünk mindenkori jellegétől is függ az, hogy a tárgyról, jelenségekről, összefüggésekről és törvényekről kialakított ismereteink *nem befejezettek, változnak*. „A legegyszerűbb induktív úton nyert legegyszerűbb igazság *m i n d e n k o r* nem-teljes — írja Lenin —, mert a tapasztalat mindenkor bevégtetlen.”⁴⁹ Ismereteink csak állandóan előrehaladva, elmélyülve adnak egyre hűbb képet a világról. Minden tudás viszonylagos, de a megismerés minden előretett lépésében „abszolút tartalom” van.⁵⁰ Azonban csak a mindentalálú, eleven, a valósághoz vezető út minden árnyalatát figyelembe vevő megismerés vezethet ilyen tartalomhoz. Az egyenesvonalúság és egyoldalúság, merevség és megcsontosodás . . . ezek „az idealizmus gnoszológiai gyökerei”.⁵¹ Ezért hangsúlyozza Lenin a dialektika és ismeretelmélet egységét. A megismerés dialektikus útja vezet az igazság abszolút mozzanatainak, az objektív igazságnak egyre teljesebb feltárásához. Az igaz megismerés pedig nem más, mint a tárgyak, jelenségek, összefüggések és törvények adekvát kifejezése, másként — az ontológiai vonatkozások megjelenítése. Így vezet az ismeretelméleti megközelítés dialektikus értelmezése az ontológiai vonatkozások meglétének és szükségszerűségének felismeréséhez. Ezek után már jobban belátható, hogy miért és hogyan dogmatizálódnak az ontológiai vonatkozások az ismeretelméleti aspektusból adódó következmények figyelembevételével nélkül. Az ismeretelméleti-tartalmi megközelítési mód, aspektus lényege tehát annak az állandó szem előtt tartását jelenti, hogy *ismereteink viszonylagos, állandóan változó, egyre mélyülő jellegéből, az igazság abszolút és viszonylagos mozzanataiból, folyamat mivoltából adódóan világképünk is állandóan változik*. Ez a változás azonban nem abszolút, éppen a megismerés állandó elmélyülésének, az igazság abszolút mozzanatai feltárásának a következtében. Ez a garancia egyébként arra is, hogy a marxista—leninista filozófia ontológiai tartalma egyre gazdagodjék, a marxizmus általános világnézete egyre biztosabb és szélesebb körű tudományos alapokra kerüljön.

3. Az ismeretelméleti aspektus, mint láttuk, nem feltétlen, és nem minden körülmények között vezet helyes ontológiai felfogáshoz. Az eddigiek továbbá még nyitva hagyják azokat a kérdéseket, hogy mi ismereteink állandó változásának oka, hogyan küzdhetők le az ismeretelméletben meglévő és kialakuló szubjektív torzulások, esetlegességek. Önmagában az ember törekvése, célja nem ad kielégítő választ ezekre a kérdésekre. Igaz, hogy az emberi célokat egyrészt az objektív valóság szüli, másrészt e célok feltételezik az objektív valóságot. „De az embernek úgy *tűnik*, hogy céljai a világon kívülről vannak véve, függetlenek a világtól.”⁵² Az ember akarata elválhat a helyes megismeréstől „és a külsőleges valóságot nem ismeri el igazán-léttel-bírónak (objektív igazságnak). Szükséges a *megismerés és a gyakorlat egye-*

⁴⁸ Uo. 172.

⁴⁹ Uo. 147.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo. 300.

⁵² Uo. 154—155.

s í t é s e.”⁵³ Egy új, harmadik — az ontológiáitól és az ismeretelméletitől eltérő — mozzanat, a marxista—leninista filozófia gyakorlati oldala, az ember valóságos, érzéki, tárgyi tevékenysége⁵⁴ szerepének feltárása adja meg a választ fenti kérdéseinkre. A gyakorlat státuszát a megismerés vonatkozásában Lenin így jellemzi: „A gyakorlat magasabb, mint az (elméleti) megismerés, mert nemcsak az általánosság, hanem a közvetlen valóság rangja is megvan benne.”⁵⁵

A dialektikus materializmus vizsgált tartalmi sávjának teljes kibontása, így az ontológiai és gnoszeológiai oldalak pontos tartalmi értelmezése szükségessé teszi harmadik elemének, gyakorlati oldalának feltárását. A problémaelemzést kezdjük itt is az irodalom rövid áttekintésével.

El lehet mondani, hogy a „gyakorlati oldal” egész filozófiát átfogó jelentőségének az „újráfelfedezése” volt a legnehezebb, legfájdalmasabb elméleti „szülési” folyamat, mely a legtöbb mellékterméket hozta napvilágra. Ebben az esetben is a dogmatizmus következményeinek leküzdése az egyik indító ok. Az elkövetett hibák, különösen a természettudományok filozófiai problémáinak elemzésében, valamint a hibás politikai koncepciók általános világnézeti indoklásánál, arra a következtetésre vezettek számos marxista kutatót, hogy a filozófia mint az anyagi és szellemi jelenségek egész körére érvényes legáltalánosabb törvényeket tárgyaló teória nem rendelkezik „világnézeti” töltéssel, tartalommal, és így képtelen akárcsak az elméleti alapok funkciójának betöltésére is.⁵⁶ Itt azonban az ismeretelméleti, logicista vagy úgynevezett szcientista irányzatoktól eltérő törekvések és megújodási kísérletek kerültek az érdeklődés előterébe. Egyik legdivatosabb elképzelés a marxista filozófia embercentrikus jellegének a gondolata volt. Egyesek (így pl. A. Schaff) kiadták a jelszót: a feladat a marxista filozófia humanizmuscentrikus átstrukturálása. Felvetődött egy marxista antropológia kidolgozásának lehetősége és szükségessége. Végül is a 20-as évek bizonyos tradícióihoz kapcsolódva fokozatosan előtérbe került az a koncepció, miszerint a marxista filozófia a *praxis* filozófiája, centrális kategóriája, centruma, kiinduló- és végpontja a *praxis*.⁵⁷ Ennek az áramlatnak (mely később a marxizmussal szemben álló irányzattá vált, és képviselői renegátokká lettek) valójában több forrása van. Egyike ezeknek valóban a 20-as évek renegát csoportja, melynek képviselői, így pl. Korsch szembefordultak a leninizmussal és végül is szakítottak a marxizmussal. Gramsci munkássága, mely teljes terjedelmében csak 1948-ban vált hozzáférhetővé, számos olyan mozzanatot tartalmaz, mely valóban szemben áll a marxista filozófia dogmatikus felfogásával, és több, a marxista filozófia gyakorlati aspektusát érintő gondolatot fejt ki, említ meg.⁵⁸ Első-

⁵³ Uo. 178.

⁵⁴ Marx és Engels: „Válogatott művek”, II, Kossuth 1963, 365.

⁵⁵ Lenin Összes Művei 29, 176.

⁵⁶ Ilyen gondolatok találhatók Márkus György 1968-as írásában is, aki hivatkozik számos elődjére, azonos nézeteket valló kollégájára. (Lásd Viták és irányzatok a marxista filozófiában; „Kortárs”, 1968/7, 1114, 1117.) Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy a „világnézet” fogalma e koncepciót valló szerzőknél sajátos értelmet nyer. Elveszti általános ontológiai bázisát és ennek következtében tartalma sem fejez ki általános világképet. A „világnézeti töltés” azonosul a gyakorlati érdekeket kifejező funkció fogalmával.

⁵⁷ Lásd Vajda Mihály: Objektív természetkép és a társadalmi praxis; „Magyar Filozófiai Szemle”, 1967/2.

⁵⁸ Gramsci konspirációs okokból a marxista filozófia helyett „gyakorlati filozófiát” ír. Ez az irányzat elnevezésének — *praxis* filozófia — inspirálója. Szélsőséges követői azonban

sorban magyar, de külföldi szerzők is leggyakrabban Lukács Györgyre hivatkoznak. Az ő kutatási terveit, törekvéseit veszik alapul az általuk képviselt irányzat megjelölésére, amikor azt „társadalom-ontológiának” nevezik. A magyar tanítványok azonban szükségesnek tartották jelezni — még Lukács György életében — felfogásuk eltéréseit mesterük nézeteitől. Ezt az eltérést nekünk is hangsúlyoznunk kell, különösen akkor, midőn e felfogás további forrásaira is felhívjuk a figyelmet. E bő és állandóan fel-feltörő forrás a XX. századi polgári filozófia gyakorlati, antropológiai irányzatainak sokasága, kitüntetetten pedig az egzisztencializmus. Monografikus szinten igen színvonalasan és bizonyító erővel mutatta ezt be Farkas László.⁵⁹ Ilyen hatásoktól gyakran még olyan szerzők sem mentesek, akik elhatárolódási szándékkal bírálják a társadalom-ontológiai irányzatot. Szabó A. György „Praxis és dialektika” c. könyve II. fejezetének mottójául a következő J. Semprun idézetet választotta: „... a marxizmus forradalmi *gyakorlat* és e *gyakorlat* elméleti tudata, ellentmondásos és dinamikus totalitásában megragadva”.⁶⁰ Írásának zárómondata pedig a következő: „A vázolt marxi gondolatok önmagukban is elegendően bizonyítják, hogy e filozófia a *forradalmi-gyakorlati praxis filozófiája*.”⁶¹ A szerző mindezek során fel sem figyel egy nem lényegtelen fogalomcsúsztatásra, valamint a praxis kategóriájának arra a megengedhetetlen tartalmi leszűkítésére, amely alapvetően befolyásolja a marxista filozófia értelmezését. Ennek a sajnos igen gyakori fogalomcsúsztatásnak az eredménye a következő két kijelentés teljes azonosítása: „a *marxizmus* a forradalmi gyakorlat elmélete (tudata)”, „a marxista filozófia a forradalmi gyakorlat elmélete”. A „társadalom-ontológiai” irányzat képviselőinél ez az azonosulás egy ponton szükség-szerűvé válik. Amennyiben ugyanis felszámoltuk a filozófiának azt a részét, mely az anyagi és szellemi jelenségek egész körének általános meghatározottságait tárja fel, és a hangsúlyt a társadalomátalakító emberi tevékenységre tettük, akkor a filozófia központi feladatává a társadalom átalakítására vonatkozó lehetőségek és alternatívák kidolgozása válik.⁶² Ezzel azonban megengedhetetlen elméleti zűrzavarba keveredtünk, *felcseréltük* ugyanis a *marxista filozófia és a tudományos szocializmus tárgyköreit* (az adott esetben pedig azonosítottuk).⁶³ Ez természetesen csak úgy vált lehetőséggé, ha a gyakorlat fo-

helytelenül interpretálják Gramsci számos gondolatát, és elsősorban a szövegeiben valóban előforduló egyoldalúságokat, pontatlan, sőt helyenként hibás megfogalmazásokat emelik ki. Gramsci nézeteinek ezekre a fogyatékoságaira már többen felhívták a figyelmet, magyar szerzők közül pl. Molnár Erik, Huszár Tibor és Hermann István.

⁵⁹ Lásd Farkas László: „Egzisztencializmus, strukturalizmus és marxizálás”, Kossuth 1972, IV. fej. Egészítsük ezt még ki azzal, hogy az említett szerzőkre igen nagy hatást gyakorolt az úgynevezett újbaldali mozgalom ideológiája. Irányzatuk politikai-ideológiai töltését tekintve tehát jogosan nevezhető baloldali opportunistának, illetve revizionizmusnak.

⁶⁰ Szabó A. György: „Praxis és dialektika”, Kossuth 1971, 61.

⁶¹ Uo. 165.

⁶² Vö. Márkus György: Viták és irányzatok a marxista filozófiában; „Kortárs”, 1968/7, 1117—1118.

⁶³ A helyzet ezáltal paradoxsá válik. Azok, akik a legnagyobb hévvel ostromozták a dogmatikusoknak rövidzárlatos filozófiai politicizmusát, maguk hozzák létre ugyanazt. Igaz egy lényeges különbséggel: akkor a politikai elméletek (stratégia és taktika) igényt tartottak a tudományosságra és ennek egyik zálogát éppen az általános filozófiai megalapozásban látták, az új irányzat hívei azonban egyáltalában lemondanak a politika tudományos jellegéről.

galmát is leszűkítettük. *Nem a praxist* — mint természet- és társadalomátalakító tárgyi tevékenységet —, hanem csupán egyik területét, a társadalomátalakító (sőt még szűkebben: csupán a forradalmi jellegű társadalomátalakító!) tevékenységet tettük filozófiai tárgykörre.

E koncepcióban azonban további alapvető problémák jelentkeznek. Ezek egyike az „ontológia” és a „gyakorlat” viszonyának, valamint az „ontológiai” és „ismeretelméleti” megkülönböztetésének értelmezésénél adódik. A jókaratú elhatárolódás minden kísérlete ellenére Szabó A. Gy. itt is átveszi a társadalomontológusok hibáit. A tudat értelmezésénél bukkant fel nála az a gondolat, miszerint az anyag—tudat ellentét ismeretelméleti kérdésfeltevésének elégtelenségét ontológiai mibenlétének feltárásával szüntethetjük meg, és ezt az ontológiai mibenlétet a gyakorlat fejezi ki.⁶⁴ Vajda Mihály ezt így fogalmazza: „az objektum és a szubjektum praxisbeli dialektikus azonossága ontológiai, nem pedig ismeretelméleti megállapítás”.⁶⁵ Talán először arra a két helyes gondolatra utaljunk, ami ezekben a tézisekben kifejezésre jut. Az egyik ilyen pozitívum az egyoldalú gnoszeologizmus elleni fellépés. A másik annak a felismerése, hogy az anyag—tudat, objektum —szubjektum viszony ontológiai oldalának egyik vonatkozását valóban a gyakorlati tevékenységben kell keresni. Ezek a gondolatok azonban a jelzett koncepción belül egyoldalú felvetődésük és értelmezésük következtében eltorzulnak. A gyakorlati azonosul az ontológiaival. Ez pedig a következőkhöz vezet: 1. Figyelman kívül marad a marxista—leninista filozófia valóságos, általános ontológiai oldala. 2. Az ismeretelméleti oldal ezáltal elveszíti azt az alapvető (ontológiai) bázisát, amely kizárná szubjektivistá értelmezési lehetőségeit. 3. Így azután a marxista filozófia tartalmának csupán két oldala — az ismeretelméleti és a gyakorlati — tárul fel. 4. Mivel azonban a „gyakorlati” és az „ontológiai” lényegileg egybeesik, a gyakorlati oldal, aspektus végül is nem nyer tényleges kifejtést. A marxista—leninista filozófia gyakorlati tartalmi oldala eklektikusan összekeveredik a gyakorlat helyére és szerepére vonatkozó egyéb, elsősorban tárgyi felosztású vonatkozásokat érintő problémakörökkel. A gyakorlat természetesen a marxista—leninista filozófia tárgya. *Nem tekinthető* azonban egyedüli tárgykörének és ilyen értelemben *gyakorlati filozófiának*. A gyakorlati oldal, aspektus, mint a dialektikus materializmus egyik tartalmi eleme, és a gyakorlat mint a marxista—leninista filozófia tárgyköre, különböző dolgok.

A dialektikus materializmus gyakorlati aspektusának széles körű kidolgozási igénye az említett irányzattól eltérő formákban is felvetődik marxista szerzők körében. Legtöbb esetben azonban nem adekvát formában. E szükséglet kielégítésének irányába mutat az az általános törekvés, hogy a gyakorlatról ne pusztán mint az igazság kritériumáról, mint ismeretelméleti kategóriáról beszéljünk. T. D. Ojzerman idézett munkájában a filozófia alapvető kérdésének ontológiai és ismeretelméleti vonatkozásai mellett felveti, hogy az alapkérdés „dialektikus materialista megoldásának végül sajátos-

⁶⁴ Szabó A. György, i. m. 30—32. Gondolatmenetének további zavarosságát jól mutatja következő megállapítása: „A tudat tehát az emberek tényleges életfolyamatában, gyakorlati tevékenységében, a természethez és egymáshoz fűződő viszonyában létezik valóságosan, anyagilag.” (Uo. 32.) Az, hogy valami „valóságosan létezik”, és hogy „anyagi”, vagy „anyagilag létezik”, egyáltalán nem egy és ugyanaz.

⁶⁵ Vajda Mihály, i. m. 318.

sága a szociológiai aspektus”.⁶⁶ További fejtegetéseiből azonban kiderül, hogy itt nem a gyakorlati aspektusról van szó. Egy másik dimenzió, az alapkérdés természeti és társadalmi vonatkozásainak a sávja vetődik fel. Igaz, hogy csak az egyik elem, a társadalmi, szociológiai. Megítélésünk szerint ugyancsak e probléma nem adekvát kifejeződése az a törekvés, hogy a filozófiát mint az ember és a világ viszonyának vizsgálatát fogjuk fel. Másként ez a filozófia alapkérdésének az ember és a világ viszonyaként történő megfogalmazásában nyer kifejezést. A hangsúly itt az ember, a szubjektum aktivitására kerül. V. Sz. Lutáj, a dialektikus materializmus rendszerének három (felépítési) elvét emeli ki: *a*) a világ anyagiságának és fejlődésének, *b*) a viszszatükröződésnek és a *c*) szubjektum aktivitásának az elveit. Az elsőt gyakran nevezi ontológiainak, a másodikat ismeretelméletinek. Ennek kapcsán megállapítja, hogy az ontológiai problémák abszolutizálása és elszakítása az ismeretelméleti kérdésektől a marxista filozófia teljes eltorzulásához vezetne, ezért egyik alapvető feladat „az ontológia és a gnoszológia szintézise a dialektikus materializmusban”.⁶⁷ Az egységes anyagi szubsztancia és a tükrözés elveinek viszonya mellett — írja — „megvizsgálendő még egy fontos kiinduló elv — a szubjektum aktivitásának az elve”.⁶⁸ A továbbiakban a következőképpen konkretizálja a „szubjektum aktivitásának elvét”: „A gyakorlati átalakító tevékenység a szubjektum aktivitása elvének magva, azaz a gyakorlat elve adja a szubjektum aktivitása elvének lényegét.”⁶⁹ Ezzel Lutáj már közel jut a probléma adekvát megfogalmazásához, bár „a szubjektum aktivitása” nem elég szerencsés és túl tág formulának tekinthető. Részletesebb tartalmi kifejtést nem ad. Felépítési *elvekről* beszél, és az első kettő — a világ anyagi egysége és a tükrözés — sem esik egybe a dialektikus materializmus ontológiai és ismeretelméleti oldalával.

Marx és Engels tevékenységének egyik fontos eredménye a szubjektivisták gyakorlati filozófiák, valamint az objektív idealista társadalom- és történelemfelfogás leküzdése. Ennek egyik alapvető feltétele, mint az első részben ezt kifejtettük, a társadalom materialista (és dialektikus) magyarázatának kidolgozása. Kétséget kizáróan ennek egyik fő mozzanata a gyakorlat új értelmezése, helyének és szerepének sokoldalú feltárása. A „gyakorlat” a marxista — leninista filozófia tárgya, mely különböző tárgyi és (diszciplináris) egységeiben nyer sokoldalú feltárást. Nyilvánvaló, hogy a gyakorlatot mint tárgykört a történelmi materializmus vizsgálja. A gyakorlat kétségkívül az általános és a társadalomontológiai vizsgálatok tárgyköre. „A gyakorlat mint a mozgás egyik formája”, vagy „a társadalmi élet lényegében gyakorlati” — ontológiai megállapítások. Széleskörűen feltárt a gyakorlat szerepe a megismerés folyamatában, az „ismeretelméletben”. Amikor azonban a dialektikus materializmus gyakorlati aspektusáról, gyakorlati-tartalmi oldaláról van szó, nem a fentiekre kell gondolnunk. Itt sem szabad összetévesztenünk a „tartalmi oldalt” „tárgyi alapjával”.

A dialektikus materializmus gyakorlati vonatkozása esetében *a világot a valóságos érzéki, tárgyi megváltoztató tevékenység nézőpontjából közelítjük meg. Abból indulunk ki, hogy a valóságot nemcsak megismerjük, hanem meg is vál-*

⁶⁶ T. Ojzerman, i. m. 72.

⁶⁷ V. Sz. Lutáj, i. m. 128.

⁶⁸ Uo. 132.

⁶⁹ Uo. 136.

toztatjuk. És itt valóban nemcsak és nem is elsősorban arról van szó, hogy „az ember . . . gyakorlatában és a technikában ellenőrzi” a tükröződések helyességét, vagyis „az emberiség gyakorlata a megismerés objektivitásának próbája, kritériuma”.⁷⁰ Vagy ahogyan Marx mondja, az, hogy „az emberi gondolkodás tárgyi igazság-e, nem az elmélet kérdése”.⁷¹ A döntő és elsődleges az, amit Lenin úgy fejez ki, hogy „a világ nem elégíti ki az embert és az ember elhatározza, hogy cselekvésével megváltoztatja a világot”.⁷² Ebből következik azután az, amire már Engels felhívta a figyelmet, hogy a természet-tudománynak, a filozófiának nem egymagában a természet mint olyan a leglényegesebb és legközelebbi alapzata, hanem „a természetnek az ember által való megváltoztatása”.⁷³

A dialektikus materializmus gyakorlati oldalában egyrészt az tárul fel, hogy az ismeretek — a kategóriák, tételek stb. — a gyakorlati tevékenységen alapulnak, *a világ megváltoztatásának is eredményei, produktumai*, másrészt ezek a tartalmi vonatkozások mutatják be és mérik le kategóriáink, törvényeink, világgépünk valóságos ontológiai értékét.

Lenin a gyakorlati aspektus szerepének számos egyéb vonatkozására is rámutat. A tárgy teljes meghatározásában — írja — része kell hogy legyen az egész emberi gyakorlatnak, mégpedig „olyan tényezőként, amely gyakorlati meghatározója a tárgy kapcsolatának azzal, amire az embernek szüksége van”.⁷⁴ Hegel pozitívumait kiemelve megállapítja, hogy a gyakorlati tevékenység a szubjektivitás és az objektivitás egyoldalúsága megszüntetésének egyik eszköze.⁷⁵ A gyakorlati aspektus következetes végigvitele tehát lehetővé teszi, hogy a dialektikus materializmus ontológiai vonatkozásai ne váljanak merev dogmarendszerre, világnézetünk ne nyerjen a priori, spekulatív jelleget. A gyakorlati aspektus érvényesítése ugyanakkor megóv bennünket az ismeretelméleti szubjektivizmustól, világnézetünk ontológiai vonatkozásának elvesztésétől.

Meg kell itt befejezésül jegyezni, hogy a filozófia objektív gyakorlati meghatározottsága és ennek következtében gyakorlati aspektusának érvényesítése lehet negatív hatású is, reakciós vagy eltorzított gyakorlati érdekek, célok következtében. Ilyen esetben a gyakorlati aspektus az ismeretelméleti vonatkozásokat szubjektivista irányba viszi és ezáltal legyengíti (szélső esetben teljesen megszünteti) az ontológiai vonatkozások tudományos jellegét, tudományos megalapozottságát. A marxista—leninista filozófiában elkövetett hibák felhalmozódásának oka ugyancsak a valóságos érdekeket (és célokat) helytelenül kifejező és így eltorzított gyakorlati aspektusra vezethető vissza.

4. A dialektikus materializmus tartalmának ontológiai, gnoszeológiai és gyakorlati oldalai, a dolog lényegét tekintve tehát a következőket jelentik: *a dialektikus materializmus világgépe, elvei, kategóriái és tételei a természet, a társadalom, az anyag és a tudat legáltalánosabb meghatározottságainak imma-*

⁷⁰ Lenin Összes Művei 29, 165., 174.

⁷¹ Marx és Engels: „Válogatott művek”, II, 365.

⁷² Lenin Összes Művei 29, 176.

⁷³ MEM 20, 504.

⁷⁴ Lenin Összes Művei 42, Kossuth 1974, 283.

⁷⁵ Lenin Összes Művei 29, 172. Másik eszközként — Hegel nyomán — az elméleti megismerést említi. Ezt fontosnak tartjuk, mivel találkozunk a gyakorlat szerepének eltúlzásával ebben a vonatkozásban is.

nens kifejezői, a megismerés történeti változásának, fejlődésének lépcsőfokai, a világ gyakorlati átalakításának produktumai.

A „tartalmi oldal” kifejezés egyrészt adott, többé-kevésbé körülhatárolható tematikát, másrészt meghatározott megközelítési módot, nézőpontot, aspektust jelent. A dialektikus materialista kutatásoknak, ha eredményesek és következetesek akarnak lenni, mindhárom — ontológiai, gnoszeológiai és gyakorlati — aspektust érvényesíteni kell. A dialektikus materializmus tartalmának átfogó és teljes kifejtését pedig mindhárom oldal tematikus bemutatása adja.

Természetesen elképzelhető, és jogosult is lehet, hogy egy adott kutatás, feladat esetén az egyik vagy a másik aspektusra kerül a hangsúly, vagy egy adott kifejtés az ontológia, illetve például a gyakorlati-tartalmi vonatkozásokra koncentráltan történik. Azonban ezekben az esetekben is szem előtt kell hogy legyen mindhárom aspektus, helyet kell hogy kapjon mindegyik tartalmi vonatkozás, meghatározott keretek között, alávett módon. A dialektikus materializmus ontológiai, ismeretelméleti és gyakorlati tartalmi oldalainak egysége nem merül ki a pusztán egymásmellettségben. Ezek az oldalak egymást feltételező és egymást kölcsönösen meghatározó összefüggérendszeret alkotnak. Egymástól történő elszakításuk, vagy egyiknek a másikkal történő szembeállításuk szükségképpen torzulásokhoz vezet, és végső soron a marxista—leninista filozófia fő elvi-tartalmi jellemzőinek, a materializmusnak és a dialektikának a feladását eredményezi. A gyakorlati oldal szembeállítására (általános) ontológiai oldallal elkerülhetetlenné teszi a gyakorlat egyoldalú értelmezését, az így kialakított világnézet tartalma pedig a szubjektivizmus irányába tolódik el. Az ontológiai oldal „felszámolása” az ismeretelmélet területén is súlyos következményekkel jár. A tükrözési elmélet elvetését eredményezi.⁷⁶

Az ontológiai, ismeretelméleti és gyakorlati oldalak egyaránt *alapvető* tartalmi elemei a dialektikus materializmusnak, sőt a marxista—leninista filozófia minden más tárgyi-diszciplináris egységének.⁷⁷ Felvetődhet a kérdés, lehet-e valamelyik oldalt a dialektikus materializmus *fő* elemének tekinteni? A három alapvető oldal közül melyik a *fő oldal*? *A dialektikus materializmus* tárgyi alapjából, valamint elsődleges tartalmi meghatározottságából, materialista és dialektikus jellegéből adódik az a tétel, hogy a három alapvető oldal közül általában és elvileg a *fő oldal az ontológiai*. Sokan kételkedve fogadják e tételt, a dialektikus materializmus, a világnézet dogmatizálását látják benne, vagy azzal érvelnek, hogy a marxista filozófiai kutatásoknak a gyakorlatból kell kiindulnia, elsődlegesen arra kell épülnie. Ez az utóbbi természetesen igaz. Amikor arról beszélünk, hogy a tartalmi oldalak közül melyik a *fő*, nem a filozófiai kutatások közvetlen kiinduló forrásairól esik szó. Az ontológiai oldal kitüntettségében a dialektikus materializmus általános világné-

⁷⁶ Ennek bemutatását, és e nézetek kritikáját lásd Szigeti József: Megjegyzések a lenini visszatükrözés-elmélet, dialektika és praxis összefüggéséről; „Tájékoztató”, 1970/3.

⁷⁷ Teljesen jogosult tehát pl. a történelmi materializmus (a társadalomfilozófia) ontológiai vonatkozásairól beszélni, azokat tematikailag is rendszerezve bemutatni. Ezen azonban tényleg ontológiai és nem gyakorlati vonatkozásokat kell érteni. Mivel pedig társadalom nincs természet nélkül, a társadalomfilozófia ontológiai oldala feltételezi természet-ontológiai alapjainak bemutatását. Végezetül még megjegyezzük, hogy a „társadalom-ontológia” kifejezés terminológiailag is rossz, itt ugyanis két eltérő dimenziójú kijelentés kerül egymás mellé; a „társadalom” mint a társadalomfilozófia tárgyköre, és az „ontológia” mint a társadalomfilozófia tartalmi jellemzője.

zeti jellege fejeződik ki, valamint az ezt alapozó tárgyi meghatározottsága. Az ontológiai vonatkozásban — mint láttuk — a természet, a társadalom, az anyag és a tudat legáltalánosabb immanens meghatározottságai fejeződnék ki. Az ontológiai oldalban tárul fel az a természet- és társadalomtörténeti folyamat, melynek eredménye a gyakorlat és a megismerő tudat létrejötte. Ebből következik azután, hogy a gyakorlat és a megismerő tudat ontológiai bemutatása tárja fel a gyakorlati átalakító és megismerő tevékenység általános és egységes immanens lényegét és helyét. Az ontológiai oldal tehát terjedelmileg a legtágabb, legátfogóbb. Az ismeretelméleti oldal, közvetlen tárgyi alapját, a tudatot véve terjedelmileg szűkebb. Az ismeretelméleti oldal esetében azonban a tudatot egyik lényegi funkciójában — mint tükrözést — vesszük. Ez egyrészt kibővíti tárgyi alapját, mely így a tükrözött valóság is. Az ismeretelméleti oldal tehát viszonyrelációt fejez ki a tárgyak, folyamatok és az ismeretek jellege között (ebből adódik, hogy fő differencia specifikája az igazság problémája). Másrészt terjedelme is kitér, sőt egy vonatkozásban korlátlaná válik, nevezetesen a megismerhetőség elvi és potenciális vonatkozásában. A gyakorlati oldal tárgyi alapja is szűkebb az ontológiaiánál, hiszen csak a társadalmi szféra és annak is csak egyik — elsősorban a társadalmi *mozgás* meghatározott szféráját kifejező — része. Ebben az esetben is beszélhetünk azonban a hatókör terjedelmének korlátlanágáról, ugyancsak potenciális és elvi értelemben, feltételezve, hogy az ember tárgyi átalakító tevékenységének nincsenek elvi korlátai. A gyakorlati oldal egy vonatkozásban azonban terjedelmileg szűkebb az ismeretelméleti oldalnál, nevezetesen az aktuális hatókör vonatkozásában. Az ismeretelmélet aktuális hatóköre tágabb a gyakorlat hatókörénél.

A dialektikus materializmus elveinek, tételeinek, kategóriáinak ontológiai, ismeretelméleti és gyakorlati tartalmi vonatkozásait ma már egyre szélesebb körűen tárja fel az irodalom. Az eredmények értékelésénél azonban legalább két dologgal számolni kell. Az ontológiai, ismeretelméleti és gyakorlati vonatkozások egyoldalú és torzított felfogásai következtében számos kategória és tétel tartalmi interpretációjába zavaros mozzanatok kerültek. A dialektikus materializmus különböző elveinél, tételeinél és kategóriáinál a feltárás szintje meglehetősen egyenlően az ontológiai, ismeretelméleti és a gyakorlati mozzanatok vonatkozásában. Bizonyos esetben az ontológiai, más esetekben az ismeretelméleti oldal a kidolgozottabb. Leggyakrabban a gyakorlati vonatkozások a leggyengébben feltártak. Az ontológiai aspektusú jellemzések az utóbbi időben fokozatosan számolják fel a gnoszeologizmus maradványait. Hosszú időn keresztül például olyan alapvető kategóriák mint a „történetiség”, az „általános” vagy a „gyakorlat” csupán ismeretelméleti kategóriákként — a logikai és történeti egysége, az egyes és általános dialektikája a megismerés folyamatában, a gyakorlat mint az igazság kritériuma — kerültek bemutatásra.

E dolgozat keretében nincs mód és lehetőség az eredmények teljes számbavételére, még kevésbé a tartalmi oldalak minden tételre és kategóriára történő alkalmazására. Az alábbiakban hasonló feladatot, a rövid elemzés erejéig, csupán csak az anyag-tudat viszonyára vonatkozó tételek, valamint az anyag, tudat és gyakorlat kategóriák esetében vállalunk.

Teendők általános módszerét, sémáját (etalonját) az előzőkben kifejtettek már megadják. Vázzuk fel ezt az „anyag”, a „tudat” és a „gyakorlat” kategóriáira vonatkozóan:

I. Séma

	1	2	3
	Ontológiai aspektus	Ismeretelméleti aspektus	Gyakorlati aspektus
A	Az „anyag” immanens meghatározottságaiban (önmagában, jelenség-jelenség reláció)	Az „anyag” mint a megismerés fejlődésének lépcsőfoka (képmás-tárgy-reláció)	Az „anyag” mint a gyakorlati átalakító tevékenység produktuma (tevékenység-tárgy reláció)
B	A „tudat” immanens meghatározottságaiban (önmagában mint a valóság egyik jelensége)	A „tudat” mint a megismerés fejlődésének lépcsőfoka (a tudat mint a megismerés tárgya)	A „tudat” mint a gyakorlati tevékenység produktuma (a tudat mint a tevékenység tárgya)
C	A „gyakorlat” immanens meghatározottságaiban (önmagában mint a valóság egyik jelensége)	A „gyakorlat” mint a megismerés fejlődésének lépcsőfoka (a gyakorlat mint a megismerés tárgya)	A „gyakorlat” mint a tevékenység produktuma (a gyakorlat mint önmaga produktuma)

II. Séma

	A	B	C
	Anyag	Tudat	Gyakorlat
1	Az „anyag” immanens meghatározottságaiban	A „tudat” immanens meghatározottságaiban	A „gyakorlat” immanens meghatározottságaiban
2	Az „anyag kategória” mint a megismerés fejlődésének lépcsőfoka	A „tudat kategória” mint a megismerés fejlődésének lépcsőfoka	A „gyakorlat kategória” mint a megismerés fejlődésének lépcsőfoka
3	Az „anyag” mint a gyakorlati átalakító tevékenység produktuma	A „tudat” mint a gyakorlati tevékenység produktuma	A „gyakorlat” mint a gyakorlati átalakító tevékenység produktuma

E sémák elsősorban a kategóriák különböző tartalmi oldalait egymásmellettiségükben mutatják be, eltérő specifikumaikra téve a hangsúlyt. A különböző — 1, 2, 3, A, B, C, — vonatkozások összefüggésének, kölcsönös meghatározottságainak sematikus kifejtése igen bonyolult és hosszadalmas lenne. Ezért egy-egy kategóriát vizsgálva, esetenként mutatunk rá az ilyen vonatkozásokra. Természetesen már az adott sémák is lehetővé teszik e kölcsönhatások, egymásba való átmenetek érzékelését. Az I. Séma 1/A—1/C és 3/A rubrikáiban kifejtett tartalmi jegyek összevetése már rávilágít egyrészt a gyakorlatnak az anyag általi ontológiai meghatározottságára [1/A → 1/C], másrészt éppen ennek alapján [1/A ↔ 1/C] ↔ 3/A reláció potenciálisan kifejezésre juttatja, hogy az anyag a gyakorlati aspektusban a tevékenység ↔ tárgy reláció mellett tartalmazza a tevékenység ↔ eszköz, a tevékenység ↔ alap, feltétel relációkat is, ez utóbbi esetében tehát ismét az ontológiai vonatkozások jelennek meg. Hasonló a helyzet a tudat kategóriája esetében is,

az 1/B, 2/C, valamint 3/B rubrikákat összevetve előbukkan a tudatnak gyakorlati aspektusban kifejeződő ontológiai vonatkozása. A tevékenység ↔ képmás reláció egyik lényeges mozzanata a képmás eszköz jellege, és ebből adódó regulatív funkciója.

Milyen tematikusan is kifejezhető *tartalmi jegyek* adódnak mármost e kategóriák esetében ontológiai, ismeretelméleti és gyakorlati megközelítésben? *Az anyag fogalma* körüli viták lényegesen érintették ontológiai és ismeretelméleti vonatkozásait, de teljesen figyelmen kívül hagyták tartalmának *gyakorlati oldalát*. Eddigi elemzéseink alapján figyelmen kívül hagyhatjuk azt a nézetet, miszerint az anyag fogalmának nincs ontológiai vonatkozása. Ezzel szemben éppen azt kell megállapítanunk, hogy az ontológiai aspektus vezet meghatározásának, tartalmának leglényegesebb mozzanataihoz. Az anyag fogalmának ontológiai oldalában tárulnak fel az „anyag” legáltalánosabb, lényegi immanens tulajdonságai, így alany, szubsztancia jellege, teremtetlensége és megsemmisíthetlensége (megmaradása), kimeríthetlensége (mennyiségi és minőségi sokfélesége, végtelensége). Vita folyik arról, hogy az „elsődlegesség” és az „objektivitás” az anyag fogalmának ontológiai vagy gnoszeológiai meghatározásához tartozó jegyek. Az „elsődlegesség” problémájára az anyag–tudat viszony vizsgálatánál térünk ki. Az „objektivitás”, amennyiben a tudattól független létezés *képességeként* értelmezzük, ontológiai meghatározottságot fejez ki, hiszen ez a képesség az anyag immanens tulajdonsága, alany, szubsztancia jellegének egyik kifejeződése. Ez a tulajdonság, éppen mint egy általánosabb meghatározottság megnyilvánulása, ismeretelméleti vonatkozásokhoz vezet, továbbvíve ugyanis tárgy → képmás, illetve képmás → tárgy relációt is kifejez. Az anyagfogalom ismeretelméleti vonatkozásai közül itt elsősorban a következő mozzanatra hívjuk fel a figyelmet: az anyag fogalma mint képmás szintén a megismerés történeti fejlődésének az eredménye, a megismerés lépcsőfoka. Ez a többi között azt is jelenti, hogy a benne feltárt ontológiai vonatkozások, abszolút mozzanatok mellett, *számos viszonylagos elemet* tartalmaznak, közelítő jellegűek. Az anyag fogalma, fogalmának ontológiai oldala is változik. Nemcsak az ontológiai meghatározottságok következetes végigvitele vezet el az ismeretelméleti oldalhoz, fennáll ennek fordítottja is. Az anyag fogalmának az a vitán felül ismeretelméleti vonatkozása, miszerint *érzékeinkben feltáruló*, lemásolt, lefényképezett *valóság*, ontológiai jegyek feltárásához vezet bennünket. E jegyek által feltárul az anyagnak az az immanens meghatározottsága, miszerint „*az anyag érzékileg létező valóság*”. Analóg az anyagfogalom ontológiai és *gyakorlati* vonatkozásainak kölcsönössége is. A gyakorlati aspektus alapján az anyag fogalma mint a gyakorlati tevékenység tárgya nyer jellemzést. Ennek megfelelően az anyagfogalom gyakorlati tartalmi oldalában az anyag mint a *tevékenység szubsztátuma*,⁷⁸ mint a *tevékenység alapja*, valamint *eszköze* nyer jellemzést. Továbbá, mint az *átalakítás*, a *formaváltoztatás* alanya *feltétel- és lehetőség-rendszerként* lesz az elemzés tárgya. E megközelítési mód alapján tárul fel az „*objektív valóság második formája*”. A gyakorlati aspektus meghatározott oldalról mutatja be a *természet és a társadalom egységét*. Az anyag mint *átalakított, megváltoztatott* valóság kap értelmezést a gyakorlati oldal által. Ezekon a pontokon válik láthatóvá, hogy a gyakorlati

⁷⁸ Nem tekinthető véletlennek, hogy a *kísérletező* természettudós, pl. a kémikus, biokémikus az anyagról általában mint szubsztrátumról beszél.

aspektus is elvezet az anyagfogalom általános ontológiai jegyeihez, mindennek előtt az anyagnak ahhoz a tulajdonságához, amelyet *önváltoztatási képesség*-ként jellemezhetnénk, vagy ahhoz a sajátosságához, miszerint az anyag „*tárgyi létező*”.

A *tudat* ontológiai vonatkozásban, mint a valóság egyik jelensége az elemzés tárgyköre. Fogalmának ontológiai oldalában tárulnak fel alapvető meghatározottságai. Így: *állítmány* jellege, *tulajdonság* volta és specifikus lényegének legáltalánosabb jegye, az hogy *tükröződés*. Ez vezet azután *másodlagos létező*kénti értelmezéséhez és ezen keresztül ismeretelméleti vonatkozásaihoz. Ebben, ismeretelméleti tartalmi oldalában kerül előtérbe *szubjektív, eszmei* képmás jellege. Itt kerül elemzésre *megismerő jellege, funkciója*. Így válik egyébként a tudat, és egyik lényegi funkciója a megismerés tárgyává. Itt tárul fel a tudatról alkotott képünk viszonylagos, közelítő volta, az hogy a tudat fogalma is a megismerés történeti fejlődésének lépcsőfoka. A tudat fogalmának gyakorlati oldalánál a tudat, a megismerés mindennek előtt mint gyakorlati átalakító tevékenység produktuma tárul fel. Az irodalomban talán ez a vonatkozás a legjobban kidolgozott (a gyakorlat szerepe a tudat kialakulásában és fejlődésében, a gyakorlat a megismerés kiindulópontja, alapja, célja és kritériuma stb.). A tudat gyakorlati aspektusú tanulmányozásánál továbbá *regulatív, alkotó, teremtő* mivolta kerül előtérbe. Itt vetődik fel a cél és a tárgyi-anyagi tevékenység összefüggésének a problémája is. Ez az utóbbi vonatkozás vezet el azután — mint erre a fentiekben már kitértünk — a tudat bizonyos ontológiai vonatkozásainak feltárásához.

Célszerűnek látszik itt térni ki az *anyag-tudat viszony*, elsősorban az anyag-tudat egységét és különbözőségét (ellentétét) érintő kérdéskomplexumra. Rövidre fogott elemzésünkben elsősorban azt a tézist igyekszünk cáfolni, miszerint az anyag-tudat viszony ismeretelméleti vonatkozásától eltérően, ahol az anyag és a tudat ellentéte áll fenn, az ontológiai vonatkozásban az anyag és a tudat egységével állunk szembe, a tudat ontológiai vonatkozásban anyagi, ismeretelméleti vonatkozásban eszmei. E felfogás eredetileg az egyoldalú gnoszeologizmus ellen irányult, és a dualista jellegű hibáktól kívánta megtisztítani a marxista filozófiát. Valójában azonban nemcsak hogy nem küzdötte le az anyagi és az eszmei dualisztikus megkülönböztetését, hanem mindezt még azzal tetézte, hogy az anyagot is és a tudatot is kétféle lényeggel ruházta fel. A tudat lényege egyik vonatkozásában anyagiságában, másik vonatkozásában eszmei jellegében van. Ontológiai vonatkozásban minden anyag, ismeretelméleti vonatkozásban viszont van anyag is és tudat is, sőt a kettő egymást kizáró ellentétpárt alkot.

E hibás gondolatmenet egyik ismeretelméleti forrása az ontológia helytelen, a régi, Marx előtti filozófiákra jellemző értelmezésében keresendő. Az ontológiát abban a régi értelemben tekintik *lételmélet*nek, hogy a létezés ténye a tárgyköre. Így adódik, hogy az ontológiai egység a *létezés* kritériumára épül. Valójában azonban azzal, hogy elfogadjuk a tudati létezés tényét, még mit sem mondunk a tudat immanens meghatározottságairól, jellegéről, lényegéről. Sőt, mint ez elkerülhetetlenül kiderül, az anyag és a tudat a pusztán létezés síkján sem azonos, hiszen a tudat másként létezik, mint az anyag. Létezésének jellegét tekintve másodlagos létező, létezésének időbeliségét tekintve pedig megállapítható időbeli kezdete, véges volta. Mindezen létezési sajátosságai pedig nem vezethetők le abból az állítólag ontológiai lényegét megragadó meghatározásából, hogy létezik, valóságos.

Az anyag és a tudat mind ontológiai, mind ismeretelméleti vonatkozásai-
ban egységes is és különböző is. Az anyagnak és a tudatnak egy és ugyanaz
a lényege ontológiai és ismeretelméleti dimenziójában. *A tudat legáltalánosabb
lényege ontológiai és ismeretelméleti vonatkozásaiban egyaránt tükrökép jellege
és ebből következő másodlagossága.* A tudat az anyag tulajdonsága, mégpedig
az a tulajdonsága, melynek differencia specifikája tükröző jellegében van.
Az anyag és a tudat között ontológiailag ugyanabban a vonatkozásban van
meg az egység is és a különbözőség is. A tudat mint állítmány az anyag (alany)
tulajdonsága, tehát egységben van az anyaggal, tudat nincsen anyag nélkül.
Egyben azonban különbözik is az anyagtól, mert csak egyik állítmánya,
tulajdonsága, és az anyag létezik tudat nélkül. Ismeretelméleti vonatkozásban
is analóg a helyzet. A tudat mint tükrözés itt szubjektív eszmei formájában
(és funkciójában) lesz a vizsgálódás tárgya. A tudat csupán a tárgy képmása
és nem maga a tárgy, ebben áll különbözőségük, mely annyiban fejez ki
csak ellentétet, amennyiben a képmás jelleg kizárja az eredeti, a tárgy jelle-
get, és fordítva. Ugyanakkor azonban ebben a vonatkozásban kifejeződik az
egység is. Egyrészt képmás nincs tárgy nélkül. Másrészt igaz képmás esetén
a tárgy és képmásának azonossága dominál. Mindehhez még hozzá kell tenni
azt is, hogy az ismeretelméleti vonatkozás nem létezik ontológiai nélkül. Az
ismeretelméleti tartalmazza az egységnek és a különbözőségnek azt az onto-
lógiai mozzanatát, amely az alany és az állítmány, az anyag és tulajdonsága
viszonyában fejeződik ki. Az anyag—tudat viszonyának gyakorlati aspektusú
vizsgálata mindezt csak megerősíti, az egység és a különbözőség új mozza-
natai, elsősorban a cél és a gyakorlati, anyagi-tárgyi tevékenység egységének
és különbözőségének síkját tárva fel.

Az anyag—tudat egysége és különbözősége tehát ontológiai, ismeretelmé-
leti (és gyakorlati) vonatkozásban egyaránt megvan, más-más vetületben, de
lényegi azonosságban, melynek következtében ezek a vetületek átmennek
egymásba.

Végezetül adjunk még egy rövid összefoglalást a gyakorlat fogalmának
ontológiai, ismeretelméleti és gyakorlati oldaláról.

A dialektikus materializmus ontológiai aspektusa a *gyakorlatot* mint a való-
ság jelenségét immanens meghatározottságaiban tárja fel. Ontológiai vonat-
kozású a gyakorlatnak az az általános definíciója, miszerint anyagi-tárgyi
átalakító tevékenység. Ontológiai vonatkozások tárulnak fel a gyakorlat ter-
mészeti és társadalmi komponensei egységének analízisének. A gyakorlat ki-
alakulása, illetve kialakulásának általános természetdialektikai és egyéb
természeti, valamint társadalmi tényezők, feltételek általi meghatározottsá-
gának számbavételénél.

Mint ez a fentiekből már következik, egy dolog az ismeretelmélet gyakorla-
ti aspektusa és más dolog a gyakorlat ismeretelméleti aspektusa. Itt ez
utóbbiról van szó. A gyakorlat fogalmának ismeretelméleti oldala azt fejezi
ki, hogy a gyakorlat a megismerés történeti fejlődése során létrejött kategó-
ria, a megismerés történeti fejlődésének eredménye, egyik lépcsőfoka. A meg-
ismerés elmélyülésével változik, gazdagodik tartalma, egyre sokoldalúbban
tárulnak fel immanens meghatározottságai. Tartalmának fogalmi kifejtését
sohasem szabad befejezetteknek, lezártak tekinteni, e tartalom viszonylagos,
közelítő jellegét állandóan szem előtt kell tartani.

A gyakorlat fogalmának gyakorlati aspektusa a gyakorlatot mint ön-
maga produktumát vizsgálja, és az adott gyakorlati átalakító tevékenységet

a gyakorlati átalakító tevékenység tárgyaként szemléli. Ebben az esetben nem a gyakorlat gyakorlalon kívüli feltételeinek, lehetőségeinek, valamint e feltételek, tényezők gyakorlatra történő hatásának tanulmányozásáról van szó. Ez ontológiai kutatási feladat. Itt a gyakorlat belső kölcsönhatását emeljük ki. Azt vizsgáljuk, hogyan, miképpen alakítja, formálja, struktúrálja át önmagát a gyakorlati tevékenység. A gyakorlat fogalmának gyakorlati oldalában tehát a gyakorlati tevékenység mint öntevékenység táruul elénk. A gyakorlat lehetőség megvalósító és lehetőség teremtő szerepe kerül előtérbe. Ez azonban a gyakorlatnak csak egyik lényegi mozzanata, mely önmagában véve viszonylagos. Feltételezi az ontológiai vonatkozásokat, mint megjelenésének és önkibontakozásának feltételeit, és szélesebb értelemben vett okait. Lenin egy helyütt a gyakorlat ismeretelméleti vonatkozásairól írva utal a gyakorlatnak mint az igazság kritériumának viszonylagos jellegére. Ennek a ténynek az okai éppen a fentiekben vannak, hiszen a gyakorlat feltételei által és önváltoztatása következtében megvalósuló állandó fejlődéséről, illetve — ennek az ismeretelmélet gyakorlati aspektusát, érintő egyik — következményéről van szó.

Reméljük, hogy a marxista—leninista filozófia ontológiai, ismeretelméleti és gyakorlati oldalairól elmondottak rávilágítottak az úgynevezett „társadalom-ontológiai”, „praxis-filozófiai” koncepciók rövidzárlatos, egyoldalúságára, arra, hogy a dogmatizmus elleni fellépésük koncepcionális eredménye egy újabb dogmatizmushoz vezetett.

Az ontológiai kutatás feladata a gyakorlati tevékenység belső kölcsönhatásának vizsgálata, a gyakorlati tevékenység önmagát alakító, formáló, struktúráló, átalakító, önváltoztató, öntevékeny tevékenységének vizsgálata, a gyakorlati tevékenység önmagát alakító, formáló, struktúráló, átalakító, önváltoztató, öntevékeny tevékenységének vizsgálata, a gyakorlati tevékenység önmagát alakító, formáló, struktúráló, átalakító, önváltoztató, öntevékeny tevékenységének vizsgálata.

A gyakorlati tevékenység önmagát alakító, formáló, struktúráló, átalakító, önváltoztató, öntevékeny tevékenységének vizsgálata, a gyakorlati tevékenység önmagát alakító, formáló, struktúráló, átalakító, önváltoztató, öntevékeny tevékenységének vizsgálata, a gyakorlati tevékenység önmagát alakító, formáló, struktúráló, átalakító, önváltoztató, öntevékeny tevékenységének vizsgálata.

A gyakorlati tevékenység önmagát alakító, formáló, struktúráló, átalakító, önváltoztató, öntevékeny tevékenységének vizsgálata, a gyakorlati tevékenység önmagát alakító, formáló, struktúráló, átalakító, önváltoztató, öntevékeny tevékenységének vizsgálata, a gyakorlati tevékenység önmagát alakító, formáló, struktúráló, átalakító, önváltoztató, öntevékeny tevékenységének vizsgálata.